

версалів і не могли їх видавати. Адже гетьман визначав зміст універсалу ще до його написання, а потім, підписуючи документ, контролював правильність його викладу. Тут, очевидно, сплутано два поняття — автограф та оригінал.

У другому параграфі третього розділу розглядаються „Грамоти, укази й пам'яті центральних та місцевих органів влади Росії“. У третьому — „Документи держав табору феодальної реакції“, тобто Речі Посполитої.

Четвертий розділ репрезентує „Матеріали дипломатичного характеру“. Цей розділ ділиться на такі параграфи: 1. Міжнародні договори й угоди (договір 1654 р.; Зборівський, Білоцерківський та інші договори й угоди Української держави; українсько-турецька угода про вільне плавання й торгівлю на Чорному морі; Зборівський польсько-кримський договір (17 серпня 1648 р.). 2. Міжнародне листування (листи Української держави; листи представників російського уряду; листи правителів Османської імперії; дипломатична кореспонденція представників Православної Церкви Балкан та Близького Сходу; листи правителів Кримського ханства; Придунайські держави та Річ Посполита; Франція; „Священна Римська імперія“; Ватикан). 3. Дипломатичні інституції. 4. Записи дипломатичних переговорів. 5. Посольські звіти і донесення.

„Матеріали станово-представницьких органів“ розглядаються у п'ятому розділі. Це, зокрема, документи 1) земських соборів 1651 та 1653 рр.; 2) документи сеймів та сеймиків Речі Посполитої.

У шостому розділі „Матеріали поточного діловодства“ аналізуються: 1. Матеріали приказного й місцевого діловодства Росії (відписки, „Расспросные речи“, чолобитні, „Доклади й виписи“). 2. Матеріали судово-адміністративних та фінансових установ Речі Посполитої, матеріали судочинства (документи міського та обцинного самоуправління, різних об'єднань міщан, урядові та приватні документи обліку й контролю нерухомого майна). 3. Військові реєстри та записні книги; присяжні (записні) книги 1654 р.; реєстри військ Речі Посполитої. 4. Епістолярні джерела.

В останньому сьомому розділі, що має назву „Наративні джерела“, подано огляд 1. Літературно-публіцистичних творів. 2. Мемуарних джерел. 3. Літописів та хронік.

У післямові Ю. Мицик констатує, що досі немає комплексних досліджень, у яких була б проаналізована дореволюційна та зарубіжна історіографія, немає й фундаментального бібліографічного показника літератури, присвяченої Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Своєрідним внеском у виконання цього завдання є вміщення в додатку „Переліку джерел з історії Національно-визвольної війни, опублікованих автором“.

Іван БУТИЧ

Сергій Леп'явко. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.— Чернівці: Сіверянська думка, 1996.— 286 с.

До 400-річчя перших козацьких війн чернігівський педагог і науковець Сергій Леп'явко підготував оригінальне дослідження з історії козацтва кінця XVI ст.— одного з ключових етапів його розвитку. Саме в цей час козацтво вперше підня-

лося на відкриту соціально-станову боротьбу, реально підкорило своїй владі значну частину території України, почало діяти на міжнародній арені як самостійний суб'єкт військово-політичних відносин, вступило у збройний конфлікт з державною владою Речі Посполитої. Видання ілюстроване. Воно складається з „Огляду джерел і літератури“ та восьми розділів, а також Післямови, Приміток, іменного і географічного покажчиків, переліків ілюстрацій і карт.

Виклад матеріалу в монографії С. Леп'явки спирається на солідну джерельну базу. Автор, ретельно вивчивши доробок своїх попередників (М. Костомарова, П. Куліша, Ф. Николайчика, Д. Яворницького, М. Грушевського та інших), наявні видання документальних матеріалів, більшість яких з'явилася у XIX — на початку XX ст., здійснив самостійне обстеження архівосховищ України, Росії, Білорусі і Польщі, що дало багатий ужинок. Крім публікацій, які з'явилися в останні десятиріччя нашого століття, відомо також 46 документів з Гданського архіву, видрукованих Марком Антоновичем у додатку до праці „Студії з часів Наливайка“ (1942).

Автор насамперед ретельно вивчив комплекс актових книг ЦДІА України у Києві та фонди Головного архіву давніх актів у Варшаві, зокрема колекції Замойських і Радзивілів. Основу першого зібрання склали документи канцлера і великого коронного гетьмана Речі Посполитої кінця XVI — початку XVII ст. Яна Замойського. У другому зібранні знаходяться документи родини Радзивілів, у тому числі великого литовського гетьмана того ж часу Криштофа Радзивілла. Частина документів згаданих зібрань у свій час була оприлюднена, але, як довів С. Леп'явко, поза увагою дослідників залишився великий комплекс важливих матеріалів.

Для розкриття теми автор також скористався документальними матеріалами Російського державного архіву давніх актів у Москві, ЦДІА Білорусі у Мінську, Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, Відділу рукописів Львівської Наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, Бібліотеки Варшавського університету, Бібліотеки Ягеллонського університету у Кракові, Бібліотеки Польської Академії наук у Курніку та інших. Причому близько половини виявлених матеріалів становило листування сучасників подій. Серед відомих осіб, які порушували питання про козаків у своїх листах, були польський король Сигізмунд III, австрійський імператор Рудольф II, папа римський Клімент VIII, молдавський господар Аарон, мультянський воєвода Михайл Хоробрий, майбутній російський цар Борис Годунов. Окрему важливу групу джерел склали листи діячів козаччини — Криштофа Косинського, Северія Наливайка, Григорія Лободи, Сашка Федоровича (Саська), Матвія Шаули, Федора Полоуса, Станіслава Хлопицького. Серед них визначне місце займає лист С. Наливайка до польського короля.

Серед наративних джерел важливе місце зайняли хроніки Й. Бельського та Р. Гейденштейна, оскільки вони дозволили створити цілісну канву подій, а також кілька інших хронік, сеймових щоденників. Найповажнішим з них є щоденник австрійського посла на Запоріжжя Еріха Лясоти. До важливих іноземних джерел належать донесення представників папи до Риму, московських послів — до Москви, німецьких торгових агентів до Гданська.

Незважаючи на порівняно велику кількість джерел застерігає автор у вступному розділі „Огляд джерел і літератури“, ми все ж таки не маємо змоги висвітлити всі події 1591—1596 рр. з бажаною повнотою, бо хронологічно джерельний матеріал розподіляється нерівномірно. Одні з них можна розписати по днях, а

інші доводиться відтворювати гіпотетично на підставі поодиноких згадок. Найбіднішим за кількістю документів є період 1591—1593 рр.

У першому розділі „Гене́за козацько-польського конфлікту“ розглядаються тісно пов'язані між собою проблеми становлення козацького стану і причини першого козацького руху. Говорячи про попередників козацтва, історики називали всі існуючі в українських землях соціальні прошарки населення, але при цьому не враховували фактора часу, стану розвитку козацтва й українського суспільства. Процеси, притаманні тому чи іншому етапові, безпідставно узагальнювалися. Так, радянська історіографія категорично відстоювала тезу про виключно селянський характер походження козацтва. Причиною такого однозначного твердження є механічне перенесення процесу поповнення козацтва в XVII ст. головним чином за рахунок селян у XVI ст., коли малорухливий селянин майже не мав з козацтвом ніяких контактів. На переконання дослідника, нижчий прошарок старого феодально-рицарського стану (негербована дрібна шляхта і бояр-слуги) відіграв провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв.

Таким чином, головною підставою виділення козацтва в окрему суспільну групу можна вважати сприйняття його урядом як залишку старого рицарського стану, обійденого новим феодальним правом. Не допустивши його в ряди шляхти, уряд і суспільство традиційно все-таки сприймали його не як декласований елемент, не як селян, а як прошарок дрібних воїнів. Відштовхнуто польською владою, рицарство Наддніпров'я перейшло в козацтво і стало його організаційним ядром. Широке використання козацтвом самоназв „рицарство“, „товариство“, „панове товариство“ свідчить, що його свідомість формувалася на традиціях дрібного військово-служилого боярства. Ототожнення князівських дружин і козаків прийшло, напевне, саме через боярство. Інша справа, що боярство XVI ст. було зовсім іншим, але на спадковість давніх політичних прав могло претендувати тільки воно. „Боярська теорія“ козацької еволюції другої половини XVI ст., стверджує автор, дає змогу спиратися на неї як на певну модель, концепцію при розгляді подій кінця XVI ст.

У наступних шести розділах викладений весь перебіг подій козацьких рухів кінця XVI ст. Перший його етап (літо 1591 р.— кінець 1593 р.) розглядається у другому і третьому розділах. Про цей період маємо лише уривкові відомості. Вони свідчать, що козаки зберегли свої сили і не збиралися поступатися власними позиціями на волості. За цей час не було зроблено жодної серйозної спроби примусити їх до послуху. У діях 1591—1592 рр. вищу владу по-справжньому непокоїв лише один принципово важливий момент — те, що на опанованих територіях козаки намагалися вводити свій присуд, на що звернув увагу К. Острозький. Така оцінка владою козацького руху показує, що він мав соціально-політичний, а не соціально-кримінальний характер, у чому завжди звинувачували козацтво численні недоброзичливці.

У битві під П'яткою 2 лютого 1593 р. повстанці зазнали чималих втрат. 10 лютого вони пообіцяли зняти К. Косинського і бути послухними королеві та повернути все, що взяли у маєтках К. Острозького і Я. Вишневецького. Проте наступні події показали, що козаки не визнали себе переможеними і К. Косинський не втратив у них своєї провідної ролі.

У травні 1593 р. К. Косинський був убитий людьми Я. Вишневецького, коли, не сподіваючись підступу, він спокійно в'їхав до міста і зупинився у придорожній корчмі. Тим часом Я. Вишневецький зобразив це як битву за Черкаси. Минуло три місяці, і князь змушений був у серпні укласти з козаками угоду, яка свідчить

про його фактичну капітуляцію. Тому немає підстав для висновку про припинення козацького руху в 1593 р. за допомогою сили. Отже, однією з найбільших помилок радянської історіографії в описі козацьких рухів кінця XVI ст. була теза про „придушення повстання Косинського“.

Спад козацької активності пояснюється іншими причинами: козацтво змінило спрямованість своєї діяльності, переключившись на боротьбу проти татар і турків. Воно забезпечило собі стратегічно важливі позиції на півдні Київщини і Брацлавщини.

Наступному етапові козацького руху кінця XVI ст., що припадає на 1594 — першу половину 1595 р., присвячені четвертий і п'ятий розділи. Головна його відмінність від попереднього і наступного етапів полягала в тому, що для козацтва провідну роль у цей час відігравала військово-політична діяльність поза межами Речі Посполитої. Втіленням її стали молдавські походи. Вони мали неабияке значення для розвитку козацького руху, сприяючи різкому зростанню і посиленню лав козацтва.

Початок нового етапу козацького руху чітко окреслив новорічний похід Лободи. Він яскраво продемонстрував козацьку силу і можливості. Відтепер до осені 1595 р. увага козаків була зосереджена на військовій діяльності проти турків і татар. Відповідно й внутрішні політичні проблеми відійшли для козацтва на другий план. Молдавські походи стали органічною складовою частиною анти-турецької боротьби європейських народів. Завдяки цьому козацтво вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних військово-політичних відносин і загалом виявилось готовим до такої ролі, що свідчило про його великий внутрішній потенціал.

Головним підсумком цього періоду було різке посилення козацтва, яке висунуло козацьку проблему на чільне місце в Речі Посполитій.

3 вересня 1595 р. розпочався новий етап козацьких війн XVI ст. Тепер діяльність козаків знову зосереджується на волості — на території українських, а потім білоруських воєводств. Це призвело до ескалації соціально-станової боротьби. На цей час більша частина України потрапила під фактичне панування козацьких загонів.

Початок новому етапові козацького руху поклало повернення С. Наливайка з Угорщини в середині вересня 1595 р. На кінець вересня його загін опинився поблизу Луцька, а 6 листопада С. Наливайко зайняв Слуцьк. Джерела свідчать, що він робив спроби спрямувати козацький рух в організоване русло, але на перешкоді стали відсутність спільного плану дій і єдиного керівництва.

Релігійні справи у бурхливій діяльності С. Наливайка були лише епізодом. Наливайківці здійснили десятки виправ, які зовсім не пов'язувались з релігійною боротьбою.

Одним з основних наслідків козацьких війн 1591—1596 рр. стало масове покочання населення в Наддніпрянщині. Масштаби козацького руху взимку 1595—1596 рр. були викликані верхами Речі Посполитої. Почалася підготовка каральної операції. У розділі VII „Каральна компанія (лютий — червень 1596 р.)“ викладається перебіг подій і дій загонів Лободи і Шаули, мовиться про битви під Білою Церквою і Солоницею. Головною небезпекою, яка врешті-решт спричинила поразку, була відсутність єдності і довіри у власних лавах. Наливайківці і козацька старшина не знайшли спільної мови, через що Наливайко, Шаула, Шостак та інші були заарештовані і видані Жолкевському.

Наступні події у джерелах висвітлюються по-різному, але всі вони сходяться на тому, що урядові війська порушили перемир'я і вчинили немилосердну розправу над повстанцями.

Одним із трагічних наслідків поразки козацького повстання була загибель козацьких ватажків (С. Наливайка було страчено 11 квітня 1597 р. у Львові). Що ж стосується козацької проблеми загалом, то вона розв'язана не була. Без утримання військ у Наддніпров'ї жодне рішення уряду щодо козаків не могло бути виконане. Проте на цей захід уряд не мав коштів.

Програвши воєнне зіткнення, козацтво перемогло у далеко важливішій сфері — соціальній. Головним наслідком п'ятирічного господарювання на волості стало створення передумов для зростання і посилення козацтва. Уже в найближчє десятиріччя козацтво перетворилося у провідний суспільний стан України.

У восьмому розділі „Сліди пам'яті“ С. Леп'явко зробив спробу висвітлити віддзеркалення розглянутих подій у суспільній свідомості та ідеологічній боротьбі, розкрити, наскільки ці події збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь, інакше кажучи, спробував з'ясувати вплив певних подій на суспільну свідомість чи то всього народу, чи то окремої соціальної групи, на що дотепер мало зверталось уваги. Автор констатує, що події 1591—1596 рр. були персоніфіковані насамперед з особою С. Наливайка і почасти з К. Косинським. Далі він спростовує поширену думку про те, що козацький рух кінця XVI ст. був поєднаний з православ'ям.

Насамкінець треба відзначити, що монографія С. Леп'явки вигідно вирізняється старанним і всебічним вивченням джерел, літератури, спробою по-своєму ставити й розв'язувати проблеми, пов'язані з зародженням і діяльністю козацтва наприкінці XVI ст., намаганням автора збагатити й унаочнити виклад матеріалу доданням карт й ілюстрацій.

Кожен розділ має промовисту заставку, для чого використано козацьку печатку 1595 р., герб Київського воєводства, герб князів Острозьких, герб Молдавії, герб Подільського воєводства, герб Волинського воєводства, герб Польщі, картину „Козак Мамай“. Кінцівки розділів оформлені за допомогою стилізації почерку.

Крім карти Центральної України, вміщено карто-схеми: Розгортання повстання Косинського (середина 1591—1592 рр.); Закінчення повстання Косинського (1593 р.); Молдавські походи козаків (зима — весна 1594 р.); Посольство Еріха Лясоги на Січ (весна — літо 1594 р.); Похід татар через українські землі (травень — липень 1594 р.); Молдавські походи (літо 1594 — весна 1595 рр.); Білоруський рейд Наливайка (жовтень 1595 — лютий 1596 рр.); Козаки на Поліссі (лютий 1596 р.); Воєнна кампанія 1596 р. (лютий — березень); Воєнна кампанія 1596 р. (квітень — червень).

Іван БУТИЧ

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1996.— Т. I.— 429 с.

У 1996 р. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського започаткував видання „Наукових записок“, призначених для публікації студій молодих учених, і таким чином задіяв ще один вагомий стимул